

ТЕОРІЯ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО ПРО НООСФЕРУ В СУЧАСНОМУ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Омельченко Людмила Миколаївна

*Національний університет біоресурсів і природокористування України,
м. Київ, Україна*

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Злам ХХ-ХХІ століть, найімовірніше, увійде в історію буття людини під знаком кризовості. Саме зміна століть стала часовим виміром для глобальної політичної кризи, наслідок якої – з одного боку, «парад» суверенітетів держав, що входили до так званого соціалістичного табору, з іншого – інтеграція європейських держав до єдиного політико-економічного простору. Кризовістю позначився й соціокультурний, економічний розвиток більшості нинішніх держав. Така ситуація впливає і на процес становлення особистості, адже й держава, і світ – це фактори процесу соціалізації особистості.

У буквальному розумінні поняття «криза» – різка зміна звичайного стану речей, злам загострення становища [2,464]. Як правило, вона є наслідком розкладу, занепаду, загострення (політичних, економічних, соціальних, екологічних) суперечностей розвитку суспільства. Сучасна криза набуває глобальних розмірів, адже супроводжується наростанням антропогенного навантаження на довкілля, посиленням екологічних проблем, підґрунтям яких стає втрата здатності природи до саморегуляції та відтворення. Відтак наріжна суперечність, що зумовлює закономірності сучасного світорозвитку міститься в системі «Людина – Природа».

«Система» – по-грецьки дослівно означає «ціле, складене з частин», «з'єднання». У найзагальнішому значенні слова, система – це щось таке, що мислиться як упорядкована цілісність, яка має певну структуру. Це поняття доцільно застосовувати й до реальних матеріальних об'єктів, і до абстрактних продуктів теоретичної діяльності, а також до таких складних об'єктів, що включають людську діяльність, в існуванні і функціонуванні яких матеріальне й ідеальне злиті нероздільно [5].

Для розуміння поведінки системних об'єктів головним є принцип цілісності: властивості системи як цілого неможливо звести до суми властивостей її складників; її властивості не можна вивести з ознак окремих частин; усі елементи, процеси й стосунки усередині системи залежать від структурного принципу організації цілого. Використовуючи поняття контексту, це можна виразити і трохи інакше: система як ціле є контекстом для своїх елементів, вона визначає собою їх сенс і значення.

На думку вчених [6], система «Людина – Природа» відноситься до складних відкритих нелінійних. Загальновідомо, що система складається з

елементів, тим або іншим способом пов'язаних один із одним. Дійсно, для простих систем (наприклад, неживих матеріальних), як правило, можна точно вказати певні елементи і описати характер зв'язку між ними. Для складних систем високого рівня організації зазвичай не вдається досягти згоди відносно того, з яких, власне, частин (елементів) вони складаються і як ці частини одна з одною пов'язані. Зокрема, усі ми маємо приблизне уявлення про те, що означає поняття «особистість», проте сказати, з яких елементів вона складається, дуже нелегко, а головне – неможливо зробити це однозначно.

Відтак проблема аналізу складної системи «Людина -Природа», пошук оптимальної стратегії її розвитку, спрямованої на стабілізацію зв'язків між її основними структурними елементами – актуальне питання сучасної науки. Вирішення зазначеної проблеми, на наш погляд, насамперед належить до царини педагогіки та психології.

Мета статті – аналіз теоретико-методологічних аспектів взаємодії в сучасних педагогічних системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемі формування екологічного світогляду сучасної людини були присвячені ґрунтовні дослідження зарубіжних учених другої половини ХХ століття. Їх результати були оприлюднені на міжнародних конференціях у Ріо-де-Жанейро (1992) та Йоганнесбурзі (2002). Матеріали цих наукових заходів свідчать про єдність учених у висновку про те, що для відновлення рівноваги в системі взаємин людини та природи необхідно докорінно змінювати стратегію поведінки людини в довкіллі та суспільстві, при цьому, насамперед, постає необхідність змінювати ставлення людини до природи, її ресурсів, тобто формування нового екологічного світогляду.

До проблеми ноосферизації освіти зверталися учені різних галузей науки: В. Вернадський, П. Тейяр де Шарден (обґрунтування концепції ноосфери, розробка засадничих положень новітньої концепції вищої освіти); Данило Ж. Маркович, А. Фомічов, І. Книш (екологічна освіта як складова загальної культури та професійної компетентності); С. Некрасов, Н. Некрасова, С. Кутоманов (значення освіти для сталого розвитку суспільства); А. Буровський, Н. Мойсєєв, А. Урсул (розробка методологічних засад нової філософії освіти та сучасної парадигми виховання).

Виклад основного матеріалу. Одними із перших проблему існування людства у межах системи природи відобразили у наукових працях В. Вернадський, Е. Геккель, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден та ін. У своїх роботах вони здійснили перенесення акцентів з опису явищ, що відповідають статичним закономірностям, на процеси, які описуються динамічними законами: від розгляду окремих екологічних об'єктів до розгляду екологічних

процесів. Ці дослідники одними з перших відзначили, що природа є не просто об'єкт, що перебуває у стані статичності, а це, насамперед, процес, який піддається флуктуаціям, роль однієї з яких виконує антропогенний фактор, що постійно посилюється [6].

Важливим кроком у цьому напрямі стало започаткування «ноосферної» парадигми цивілізаційного розвитку. В. Вернадський пов'язував епоху ноосфери з часом, коли діяльність людства перетвориться на потужний геологічний фактор, при цьому воно візьме на себе відповідальність за подальшу долю біосфери Землі. Заслугою вченого стало впровадження в науковий аналіз нового критеріального виміру («людство як єдине ціле») та переведення його в глобальну площину. Під ноосферизацією В. Вернадський розумів таку стадію еволюції біосфери Землі, на якій у результаті перемоги колективного людського розуму узгоджено розвиватимуться і сама людина як особистість, і об'єднане людське суспільство, і доцільно перетворене людьми довколишнє природне середовище [3].

Свою новітню концепцію видатний учений впроваджував і в науково-педагогічну діяльність, викладаючи в провідних вітчизняних університетах. Так, аналізуючи педагогічний доробок В. Вернадського, С. Машкіна розкриває його концепцію розбудови вищої освіти, висвітлює погляди вченого на роль і мету вищої освіти. Вищий навчальний заклад учений розглядав у широкому спектрі виконуваних ним завдань як інститут навчально-виховного, наукового, просвітницького, а також державного призначення по збереженню і розвитку наукового потенціалу: він визначає пріоритети розвитку суспільства, і за його станом визначається рівень економічного, соціального та культурного розвитку країни. Отже, В.І.Вернадський доводив, що вища школа є головним інструментом досягнення ноосферної стадії суспільного розвитку, формування системи світоглядних цінностей, обґрунтування цілісної картини світу, взаємозалежності людини, природи й суспільства. Вища школа, як система, у якій відбувається становлення наукового світогляду і засвоєння загальнолюдської культури, покликана стати могутнім фактором духовного розвитку людства [7].

Виконання вищою освітою стратегічної мети, за переконаннями В. Вернадського, можливе за умови впровадження трьох взаємозумовлених концептуальних підходів:

- забезпечення свободи наукової думки, уведення досягнень науки в широку практику і побут людини, популяризація наукового знання;
- поширення освіченості, створення «вселенської системи освіти»;

- обґрунтування нових наукових підходів до організації освіти, зокрема, провідної ролі університетів у реалізації стратегічних завдань освіти, в оптимізації її мережі, у максимальному використанні потенціалу ВНЗ.

Із реалізацією зазначених підходів учений пов'язував свої сподівання того, що з піднесенням значення науки в державі неминучими стануть процеси демократизації всіх сфер державного устрою, а зі створенням вселенської системи освіти постане нова форми людської спільноти – «організація народу, який навчається». Відтак принцип природододільності життєдіяльності людини буде неухильно реалізований, а розумна людина візьме на себе відповідальність за майбутнє Землі.

Ноосферо-екологічний імператив, обґрунтований В. Вернадським, став підґрунтям сучасних наукових студій, присвячених сталому розвитку. Сталий розвиток передбачає зміну цілей і орієнтирів у напрямі розвитку сучасного суспільства, тобто перехід від матеріальної цивілізації до духовної. Матеріальна цивілізація – це такий суспільний устрій, де матеріальна сила має засадниче значення для підтримки соціального порядку, а в системі цінностей, безумовно, домінують споживчі пріоритети й економічні інтереси людини. Духовна цивілізація – це такий ступінь розвитку інформаційного суспільства, де панує орієнтація на вищі «буттєві» цінності, панує моральний закон. Духовна цивілізація є глобальне екологоорієнтоване суспільство, бо духовність, екологія і глобалізм – речі одного порядку. Таким чином, духовна цивілізація є інформаційне суспільство зі стійким розвитком [8].

Стратегія сталого розвитку вимагає відмови від тих соціальних інститутів і систем цінностей, які заохочують і стимулюють зростання матеріального споживання і несправедливий розподіл ресурсів. Відтак постає необхідність формування нової стратегії вищої освіти.

У сучасній психолого-педагогічній літературі достатньо обґрунтована сучасна філософія освіти. Так, Е. Гусинський педагогічну систему розглядає як гуманітарну. Гуманітарними називають такі системи, що створюються особливим моделюванням світу в поєднанні свідомого і несвідомого та виражаються мовними засобами, де образне і логічне – неподільні [4]. Особливості впливу на ці системи полягають у тому, що він не є чимось зовнішнім, а вводиться в системи, кожен раз видозмінюючи поле можливих їх станів. У цьому плані суб'єкт (викладач, студент) перетворюється в складову частину системи, маючи справу не з «жорстким» поєднанням об'єктів чи суб'єктів та їх властивостей, а з потенційними можливостями такого поєднання. Науковець виокремлює особливості гуманітарних систем: стан гуманітарної системи визначається всім пройденим нею шляхом; не можуть однозначно бути визначені момент зародження гуманітарної системи та її

вихідні параметри; в своєму формуванні гуманітарна система ніколи не вважатиметься завершеною; не можна однозначно прослідкувати в гуманітарній системі шляхи внутрішнього перетворення інформації; не можна виокремити результати часткових впливів на гуманітарні системи; самосвідомість гуманітарної системи не може бути повною; опис стану гуманітарної системи не може бути адекватно представлений на тій мові, що склалася на даний момент.

Виходячи із розуміння сучасних проблем розвитку суспільства, сучасні науковці ідеальну модель майбутнього спеціаліста уявляють в плані формування таких якостей студентів: ноосферна свідомість, екологічна культура, інформаційна культура, творча активність, толерантність, висока моральність [1].

Розглядаючи педагога як одну із підсистем освітньої системи, варто наголосити на необхідності формування його професійно важливих рис. Сучасна філософія та психологія схильні бачити в особистості не даність, а пошук, не щось створене, але таке, що творить, активне начало, що використовує в процесі саморозвитку весь матеріал культури [5]. Ще Карл Юнг наголошував, що ніхто не в змозі виховати особистість, якщо він сам не є особистістю. Професія педагога вимагає адекватного сприйняття викликів суспільства, тому інноваційність – важлива характеристика його діяльності.

В.Самохін і В.Чорноліс поняття «інновація» поєднують із двома іншими – «інноваційне мислення» та «інноваційна культура». При чому інноваційне мислення пояснюється як вищий ступінь пізнання, усвідомлення протиріч, які виникають у суспільних відносинах, їх творчого вирішення на основі усвідомлення відповідності чи невідповідності нового потребам та інтересам людини. Інноваційна культура людини трактується як сфера її духовного життя, що відтворює її ціннісну орієнтацію, закріплену в мотивах, знаннях, уміннях, навичках, у зразках і нормах поведінки, та забезпечує прийнятність їх новим ідеям, готовність і здатність до підтримки та реалізації нововведень у всіх сферах життя.

Ознаками інноваційного навчання є передбачення та співучасть. Зміст першого із використаних термінів трактується як «здатність до розуміння нових, незвичайних ситуацій, прогнозування майбутніх подій, оцінки наслідків прийнятих рішень і, більше того, навіть до створення можливого і бажаного майбутнього», друге – «соціальна активність, участь особистості у найважливіших видах діяльності, її особистий вплив на прийняття локальних та

глобальних рішень, здатність бути ініціативним. Інноваційне навчання передбачає готовність до дії у нових умовах, дослідження того, що може трапитися, або необхідне». Таким чином, в педагогіці інновацію розглядають як реалізоване нововведення в освіті.

Нове педагогічне мислення, яке яскраво проявляє себе у інноваційній навчально-виховній діяльності, як свідчить реальна освітня практика, не є психологічно безболісним процесом для педагогічного співтовариства. У ньому спостерігається явище дії антиінноваційних бар'єрів, які гальмують нову педагогічну орієнтацію, і подолання яких виступає професійно важливою задачею (І. Бех).

Згадані бар'єри обумовлюються як індивідуальними особливостями педагога, так і соціально-психологічними рисами педагогічного співтовариства. Зовнішньо ці бар'єри проявляються у захисних висловлюваннях, які утримують стереотипи, що існують в педагогічному менталітеті відносно конкретних інновацій. Серед них І. Бех виокремлює такі:

1. «Це у нас уже є». Наводиться приклад, дійсно подібний у деяких рисах з пропонуваним нововведенням. У цьому випадку опонент змушений обґрунтовувати значущість відмінностей і оманливість подібності. Тут є реальний шанс поставити результат справи у залежність від мистецтва полеміки обох сторін, оскільки аргументам відмінності неважко протиставити контраргументи подібності, ніскільки не ставлячи під сумнів необхідність змін взагалі, а тільки доцільність саме цієї пропозиції.

2. «Це у нас не вийде». Перераховується низка особливостей, об'єктивних умов, які роблять неможливим дане нововведення, причому всі вони не можуть бути відомі опоненту: якщо він «свій», то переважають докази зовнішнього порядку, якщо «чужий» – то акцент робиться на місцеву специфіку, («у нас немає матеріальної бази»).

3. «Це не вирішує наших проблем» – поза прибічника радикальних рішень. Інноватор у цьому випадку одержує риси недостатньо сміливого і активного провідника справжнього прогресу.

4. «Це вимагає доопрацювання». У нововведенні виокремлюються його дійсні недоліки, обмеження, недоопрацьовані елементи, які завжди неминучі. Тим самим нововведення наділяється характеристикою «сирого», «непродуманого до кінця», а отже, хоча й потрібного, але не готового до застосування.

5. «Тут не все рівноцінне» – ставка на вилучення деяких деталей за будь-яким із наведених вище міркувань, від чого нововведення стає слабким за своїм інноваційним потенціалом, або виявляється недоречним по тій же причині, оскільки відчутного ефекту не передбачається.

6. «Є й інші пропозиції». Мислиться повністю реальна альтернатива даному нововведенню, яка висувається іншими авторами, школами. Тоді опонент ставиться у конкурентні відносини з паралельними інноваторами.

Дієвим способом конструктивного подолання антиінноваційного бар'єру є механізм забезпечення психологічної стійкості особистості. Психологічна стійкість – складне психологічне явище, пов'язане у своєму сутнісному змісті з достатньо високим рівнем професійної сформованості (за чіткого розуміння визначеності своєї позиції в суспільстві) і професійної діяльності та прояву у ній у якості професіонала відповідного ставлення і особистісної активності. У цьому плані психологічна стійкість визначається як здатність зберегти і використати цінні моменти педагогічного досвіду як необхідної основи пропонованих інновацій, так і прагнення змінити існуючу педагогічну ситуацію.

Основним механізмом забезпечення психологічної стійкості педагога виступає особистісна синтезуюча рефлексія, яка видозмінює всю шкалу цінностей особистості і створює систему нових життєвих орієнтирів у критичній для неї ситуації. Рефлексія, сприяючи свідомому вибору оптимального варіанту поведінки в ситуації психологічного бар'єру, стимулює осмислення і усвідомлення проблемної ситуації, визначає особистісний смисл тієї чи іншої події.

Рефлексія в інноваційній діяльності пов'язана з процесом творчості. Вона поєднує в собі побудову розумових висновків, узагальнень, аналогій, зіставлень і оцінок а також переживання, нагадування і рішення проблем. О. Власова виділяє ознаки наявності педагогічної рефлексії: глибина, проблема і критичність мислення; відкритість, готовність до діалогу, толерантність до чужої точки зору, чуйність до іншої людини; гнучкість в пошуку альтернативних підходів до вирішення проблеми; варіативна і пластичність в комунікативних стратегіях; особистісна включеність у діяльність, прийняття відповідальності за вибір рішення.

Висновок. Таким чином, сучасна система взаємодії людини та природи вимагає докорінної зміни стратегії поведінки людини, формування нового ставлення до природи через усвідомлення незворотності антропогенного впливу на довкілля, наслідком якого є нездатність природи до самовідновлення саморегуляції. Наріжна суперечність, що зумовлює закономірності сучасного світорозвитку міститься в системі «Людина – Природа». Її вирішення лежить в науковому полі педагогіки та психології.

Сучасна концепція ВНЗ повинна вибудовуватися з урахуванням концептуальних положень В. Вернадського про університет як соціальний інститут, що визначає пріоритети розвитку суспільства, і за його станом

визначається рівень економічного, соціального та культурного розвитку країни. Новітня система освіти покликана забезпечувати сталий розвиток суспільства, який передбачає зміну цілей і орієнтирів у напрямі розвитку сучасного суспільства, тобто перехід від матеріальної цивілізації до духовної. Стратегія сталого розвитку вимагає відмови від тих соціальних інститутів і систем цінностей, які заохочують і стимулюють зростання матеріального споживання і несправедливий розподіл ресурсів. Для реалізації ідеї сталого розвитку майбутній фахівець повинен мати такі особистісні якості: ноосферна свідомість, екологічна культура, інформаційна культура, творча активність, толерантність, висока моральність. Посутньою характеристикою педагога ВНЗ стає психологічна готовність до інноваційної діяльності, що є підґрунтям до саморозвитку, самовдосконалення, професійної самореалізації.

Подальшими напрямками наших досліджень є розробка методичного підґрунтя формування професійної компетентності майбутніх педагогів на основі ноосферо-екологічного імперативу.

Література

1. Андрійчук, Р.Г., Левківський, А.М. Логіко-психологічні аспекти формування моделей професійної підготовки майбутніх вчителів // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка – № 13 – 2003. – С. 209-210.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. Ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с. (464).
3. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – С. 30-35.
4. Гусинский Э.Н. Образование личности. Пособие для преподавателей / Гусинский Э.Н. – М.: Интерпракс, 1994. – 136 с.
5. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 224 с.
6. Екологічне знання в сучасному освітньому дискурсі: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук за спеціальністю 09.00.10 – філософія освіти / Книш І.В. – К.: Академія педагогічних наук України, Інститут вищої освіти, 2008. – 30 с.
7. Педагогічна діяльність В.І.Вернадського у вищих закладах освіти (кінець ХІХ- початок ХХ століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кан. пед. наук за спеціальністю 13.00.01– загальна педагогіка та історія педагогіки / Машкіна С.В. – Харків: Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2002. – 16 с.
8. Современные проблемы коэволюции / Некрасов С.И., Некрасова Н.А., Кутоманов С.А. – М.: Академия Естествознания, 2010 // www.monographies.ru